

“Bieži vien tā ir tāda šaušana tumsā”: varas attiecību dinamika grāmatu izdevējdarbības laukā Latvijā 1990/91-2017*

Elza Ungure un Līga Gūtmane, Latvijas Nacionālā bibliotēka 2020

Pētījuma “Bieži vien tā ir tāda šaušana tumsā”: varas attiecību dinamika grāmatu izdevējdarbības laukā Latvijā 1990/91-2017 ietvaros uz izdevējdarbību raudzījāties kā uz prakses lauku. Ko tas nozīmē – “prakses lauks”? Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*) teorētiskajā perspektīvā “lauks” ir noturīga, bet ne statiska struktūra, ko veido varas attiecību pozīcijas, ko ieņem tie aģenti, kurus vieno kopīga prakse, piemēram, – izdevējdarbība. Katras personas – aģenta – pozīciju laukā nosaka viņam pieejamais kapitāls jeb resursi un vara, kas pielietojama konkrētajā laukā.

Aģentu prakses laukā balstās kopīgā izpratnē par vispārpieņemtiem, “nerakstītiem spēles noteikumiem” – lietām, kas tiek pieņemtas par pašsaprotamām un par ko ikdienā pat netiek domāts. Pateicoties tam pazīstamos laukos ir izteikti vieglāk rīkoties, iztiekot bez apzinātām refleksijām par notiekošo, rīcības scenārijiem un to potenciālajiem iznākumiem. Šīs “iemiesotās” zināšanas par noteikumiem, kas ļauj orientēties laukā un rīkoties vairāk vai mazāk atbilstoši situācijām Burdjē teorijās apzīmē ar jēdzienu “habitus” (*habitus*). Tomēr šie spēles noteikumi, kas veidojušies praksē un uz kuriem balstās turpmākās prakses, var mainīties sociālo transformāciju momentos – gan ārēju spēku ietekmes rezultātā, gan jauniem spēlētājiem ienākot spēles laukumā un izmainot pastāvošo vērtību, priekšstatu un uzskatu sistēmas jeb kopīgo vispārpieņemto – taču ne vienmēr vairākuma pieņemto – izpratni par noteikumiem. Taču aģenti zināšanas par jaunajiem noteikumiem neiegūst vienā mirklī, turklāt ne vienmēr ir spējīgi tās pielietot, jo tam nepieciešams attiecīgs kapitāls. Tādēļ, lai gan sociālās transformācijas var notikt strauji, adaptēšanās tām ir laikietilpīgs process, kura ietvaros esošie iemiesotie pieņēmumi par spēles noteikumiem vairs nav piemēroti reāliju aptveršanai, interpretācijai un atbilstošas rīcības īstenošanai. Rezultātā daļa aģentu jeb spēlētāju var pieredzēt sociālās nedrošības, ievainojamības un stabilitātes trūkuma sajūtu, ko Džūdita Batlere (*Judith Butler*) apzīmē ar jēdzienu “*precariousness*”. Šī sajūta rodas, saskaroties ar nespēju nodrošināt savu sociālo reproducēšanos jeb saglabāt – ja ne uzlabot – savu pozīciju laukā. Attiecīgi šajos momentos spēlētāju varas attiecību sadalījums jeb pozīcijas laukā var sašķobīties un mainīties.

Tāpēc, lai izprastu varas attiecību dinamiku nacionālajā grāmatu izdevējdarbības laukā, pētījumā analizējam dokumentālos un statistiskos materiālus un izdevēju liecības par izdevējdarbību Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas, īpaši fokusējoties uz nozīmīgākajiem sociālo transformāciju mirkļiem un to iespaidu uz grāmatu izdevējdarbības lauku un spēlētājiem tajā. Secinājumus balstījām sešu daļēji strukturētu interviju ar izdevējiem naratīvu analizē, mediju satura un izdevēju mājaslapu un sociālo tīklu profilu satura kontentanalizē, kā arī grāmatu izdevējdarbības statistikas datu interpretācijā. Analīzes rezultātā identificējām četras plašākā sociālās pasaules kontekstā nozīmīgas sociālās transformācijas.

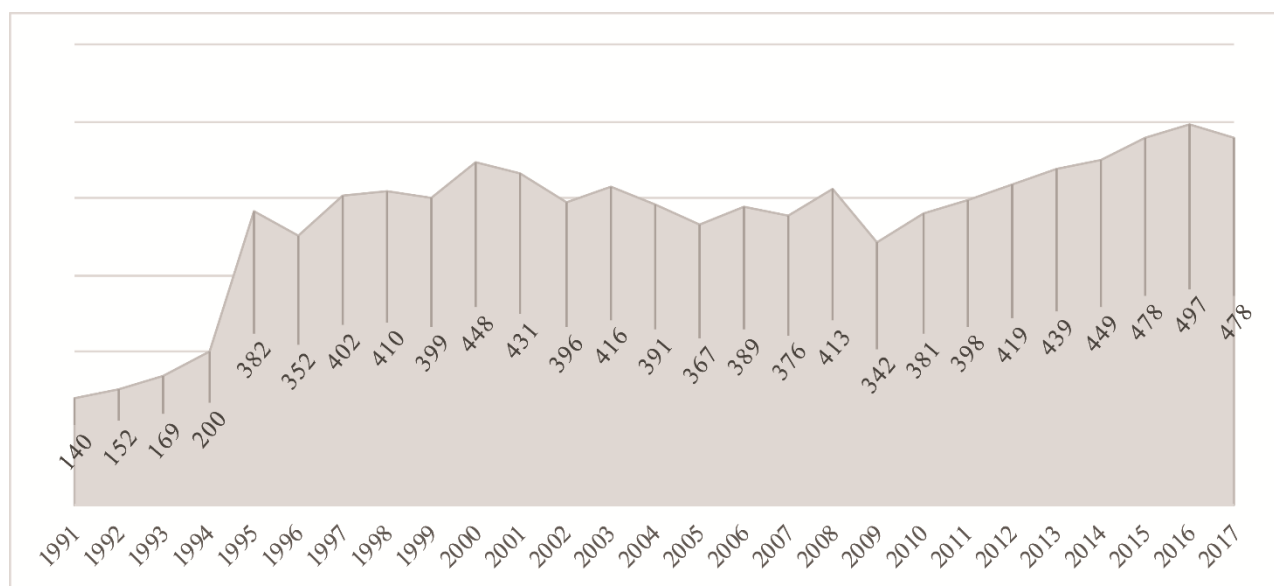
Pirmās būtiskākās transformācijas, kas spēcīgi izmainīja grāmatu izdevējdarbības lauku Latvijas teritorijā un arī iezīmē pētījuma aptvērumu laikā, ir postsociālistiskās transformācijas. Šīs transformācijas Latvijā deviņdesmito gadu sākumā raksturoja pāreja no centralizētas plānveida ekonomikas uz kapitālistisko tirgus ekonomiku un to pavadošajiem neoliberalizācijas procesiem; privatizācija un daudzu jaunu spēlētāju ienākšana tirgū; kā arī pakāpeniska nacionālās robežas kļūšana porainākai attiecībā uz kapitāla plūsmām, pastiprinot konkurenci. Konkurences jautājums grāmatu laukā ir īpaši nozīmīgs, jo grāmatas ir valodas specifisks produkts un potenciālo patērētāju loks grāmatām latviešu valodā ir ļoti mazs, jo, piemēram, balstoties uz Centrālās statistikas pārvaldes datiemⁱⁱ, 2011. gadā vien 56 procenti no aptuveni 2 070 000 Latvijas iedzīvotājiem mājās pamatā izmantoja latviešu valodu. Tādējādi, līdz ar postsociālistiskajām transformācijām un pāreju uz kapitālismu, piedāvājumam vismaz kaut kādā mērā atbilstot šķiriski veidotajam pieprasījumam, aizsākās tendence palielināties grāmatu nosaukumu skaitam, bet sarukt tirāžām, kam, savukārt, ir tendence sadārdzināt ražošanu un galaproduktu.

Postsociālistisko transformāciju ietvarā pārmaiņas piedzīvoja arī oficiālais diskurss attiecībā uz grāmatu lomu. Grāmatas vairs netika uztvertas kā morāli instruktīvs, ideoloģisks līdzeklis, kurām caur noteiktu kanonu jāpropagandē “paraugpilsoņa” tēls. Tā vietā mūsdienās tiek uzsvērts grāmatu potenciāls veicināt attīstību un

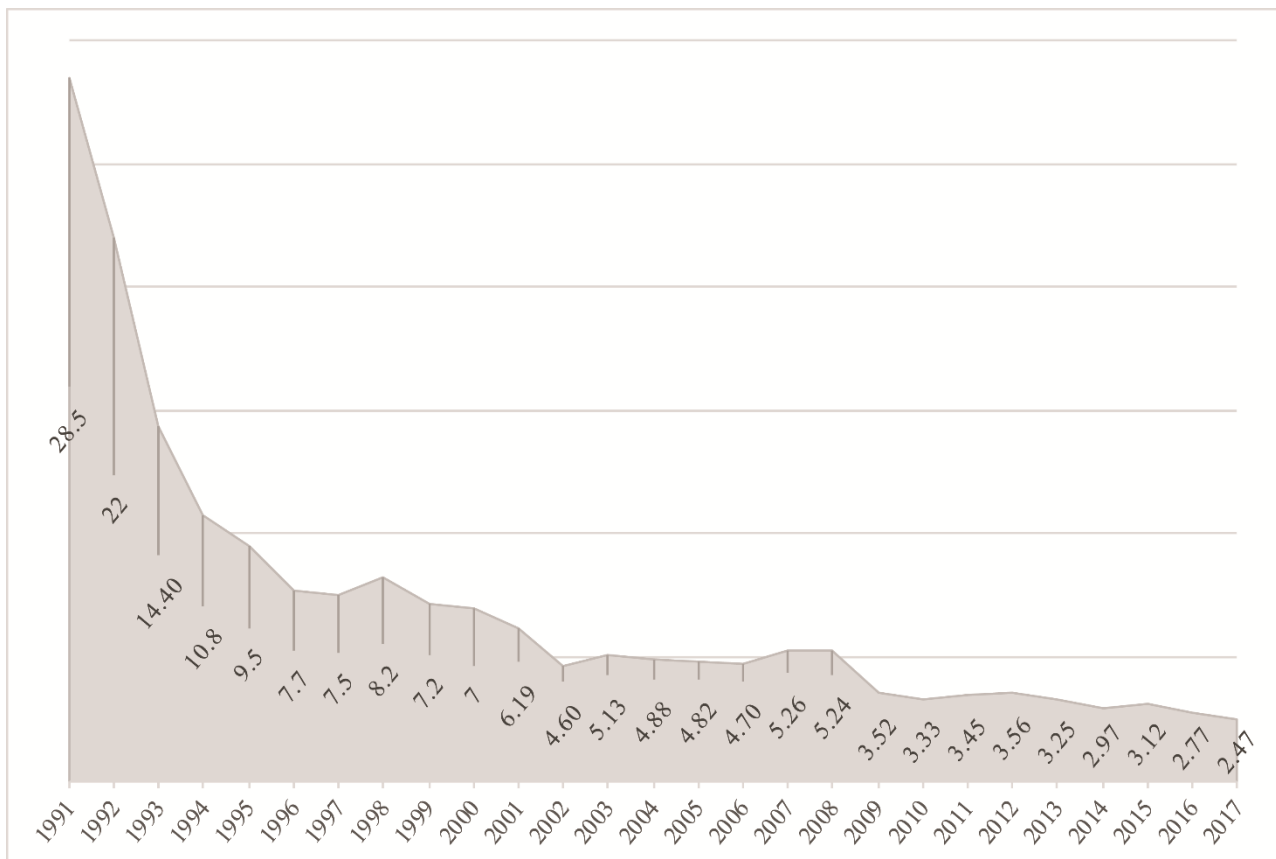
*SAĪSINĀTA VERSIJA. NEPĀRPUBLICĒT, NECITĒT UN NEATSUKTIES BEZ AUTORU ATĻAUJAS!

uzlabot sociālo labklājību vai nu pateicoties pārdošanas rādītājiem, vai intelektuālā jeb kultūras kapitāla vairošanai sabiedrībā, ko daļa izdevēju izmanto savā labā. Proti, grāmatas kā kultūras objekts un produkts ir nozīmīgs rīks t.s. “nacionālā mīta”ⁱⁱⁱ veidošanā, jo īpašas, no citiem atšķirīgas kultūras formas ir arguments par labu suverenitātes leģitimitātei. Tādēļ “nopietnā”, produktivitāti veicinošā ierobežotā patēriņa literatūra (*restricted literature*) (kas ietver ne vien zinātnisku, lietišķu, izglītojošu un attīstošu literatūru, bet arī daiļliteratūras klasiku un moderno daiļliteratūru) – pretstatā populārajai “vieglajai”, izklaides literatūrai – daudz efektīvāk spēj piesaistīt valsts un mecenātu finansējumu. Taču tajā pašā laikā ierobežotā patēriņa literatūras izdevēji no šī finansējumi ir daudz lielākā mērā atkarīgi jeb uz to paļaujas. Tādēļ izdevējus, kuri pamatā vai lielākoties orientējās uz šīs literatūras izdošanu, īpaši ietekmē ekonomiskā nestabilitāte valsts un plašākā mērogā, ko secinājām, analizējot datus par nākamajām nozīmīgākajām transformācijām – globālo finanšu krīzi, kas Latvijā kritiskāko punktu sasniedza 2008/09 gadā.

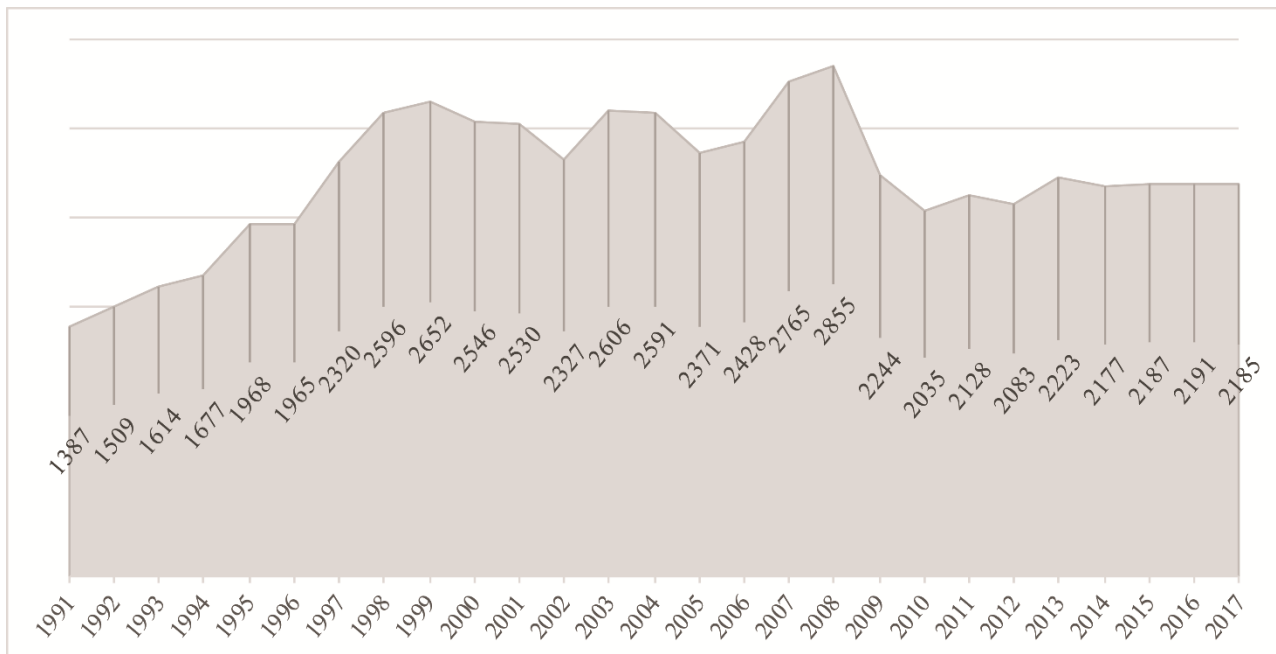
Reaģējot uz negatīvo sociāli-ekonomisko situāciju, publiskā pārvalde, vēršoties pie Eiropas Centrālās bankas, Eiropas Komisijas un Starptautiskā valūtas fonda, saņēma aizdevumu, kura mērķis bija stabilizēt situāciju. Taču aizdevumu pavadīja striktas prasības, kuru ievērošana paģērēja tirgus mehānismu – t.s. “taupības pasākumu” – piemērošanu, kas sabiedrībā radīja plašu neuzticību valdībai un pārnacionālām institūcijām, tālāk vairojot nedrošības sajūtu. Izdevējiem raksturīgi šo periodu asociēt ar atkārtotajām PVN likmes maiņām – no 5% uz 21%, uz 10%, uz 12% aptuveni gada laikā –, kas daudziem asociējas ar zaudētas aģentūras pieredzi un ticības zaudēšanu sociālā dialoga iespējai ar publisko pārvaldi. Ja raugāties uz statistiku, šajā periodā notika straujākais izdevēju skaita, nosaukumu skaita un tirāžu sarukums (skat. attēlus 1-3).

Attēls 1. Grāmatu izdevēju skaits 1991-2017 (autoru ilustrācija, balstoties uz Latvijas Nacionālās bibliotēkas (LNB) statistikas datiem)

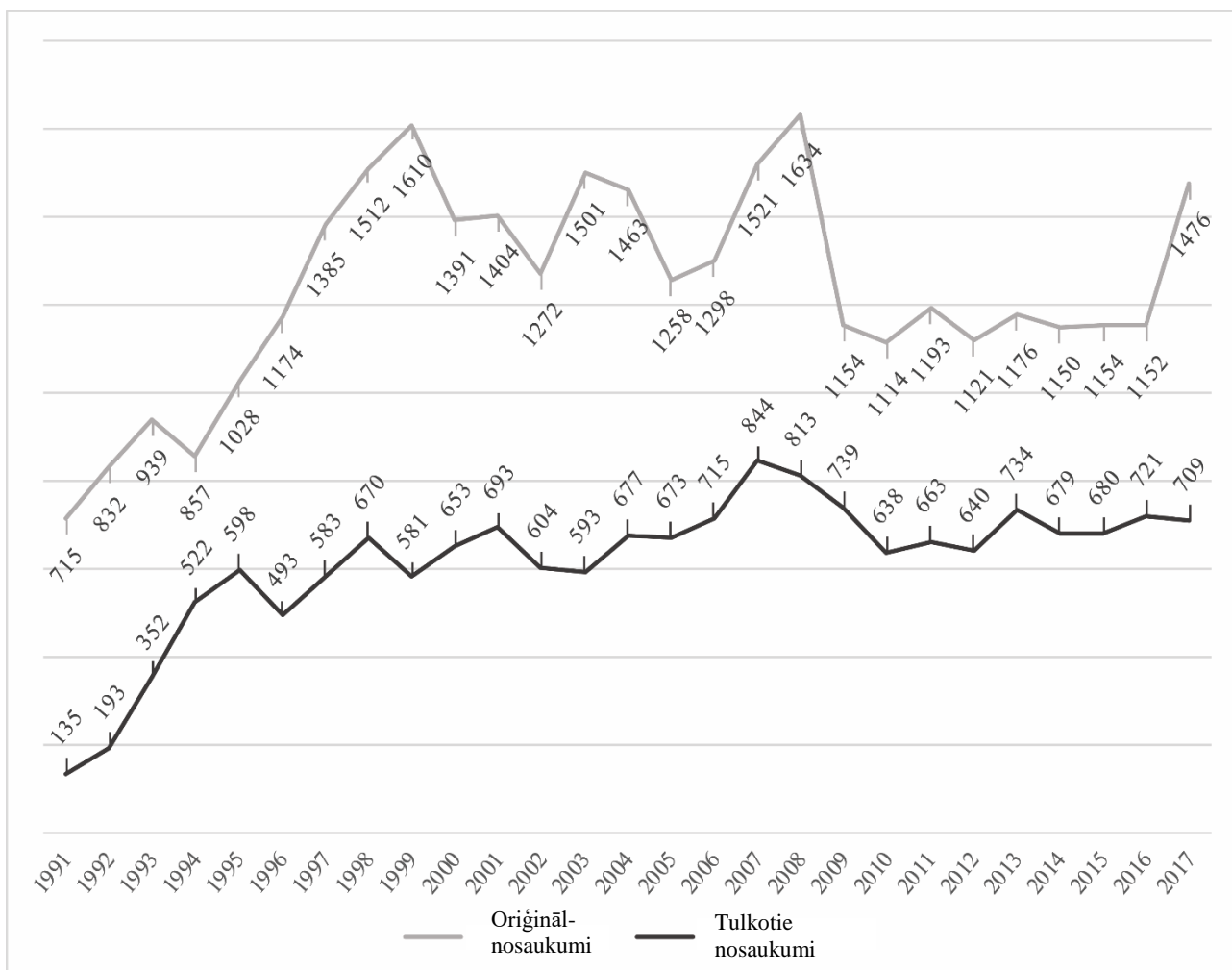

Attēls 2. Grāmatu tirāža 1991-2017 (milj.) (autoru ilustrācija, balstoties uz LNB statistikas datiem)

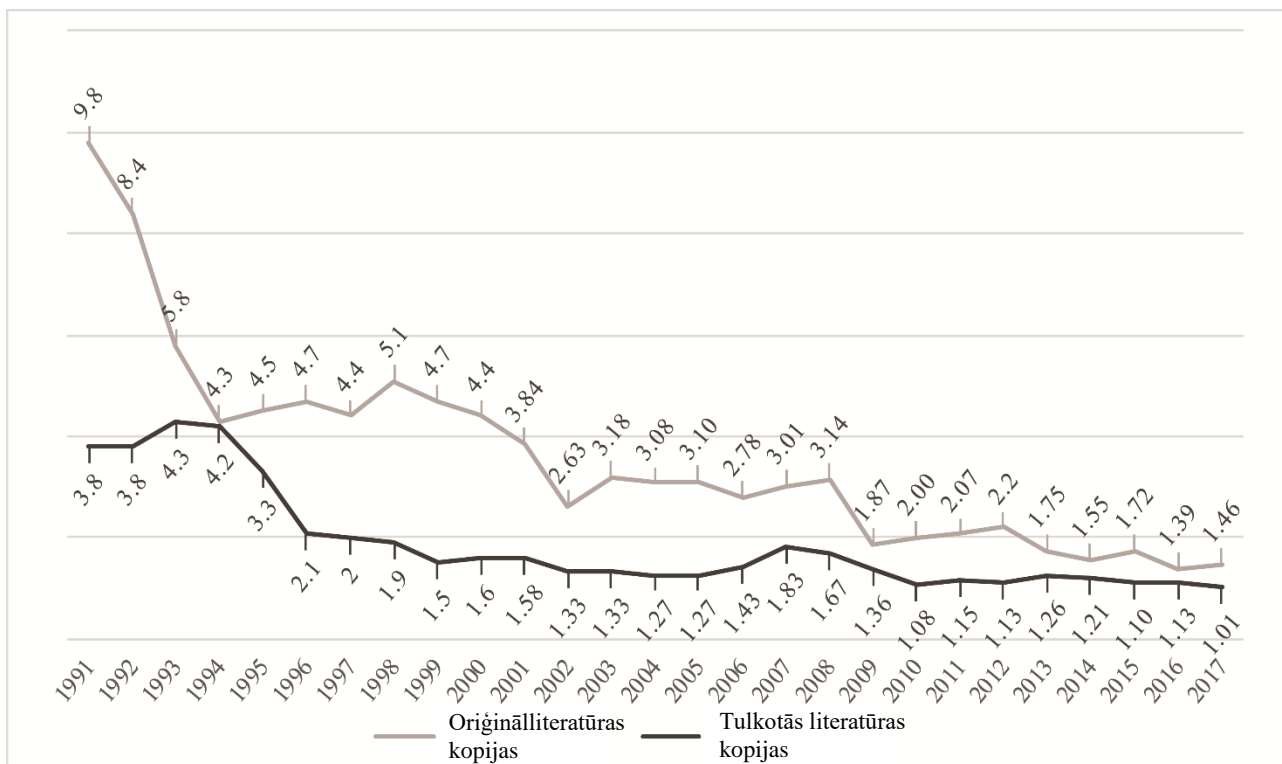

Attēls 3. Grāmatu nosaukumu skaits 1991-2017 (autoru ilustrācija, balstoties uz LNB statistikas datiem)

Un, ja paraugāties dziļāk, redzam, ka tieši ierobežotā patēriņa literatūras (piemēram, oriģinālliteratūras) apjoms samazinājās gan nosaukumu skaita, gan tirāžu ziņā, kamēr tulkotās literatūras apjoms pieauga, īpaši palielinoties fokusam uz starptautiskiem bestselleriem un populārās izklaides literatūras grāmatu sērijām (skat. attēlus 4-5). Šie dati sasaucas ar izdevēju un ekspertu naratīviem, kuros ekonomiskās krīzes periods tiek saistīts ar darbības profila dažādošanas praksi un “mazāk vērtīgas” literatūras izdošanu.

Attēls 4. Originālnosaukumu un tulkoto nosaukumu skaits 1991-2017 (autoru ilustrācija, balstoties uz LNB statistikas datiem)

Attēls 5. Originālnosaukumu un tulkoto nosauku tirāža 1991-2017 (milj.). (autoru ilustrācija, balstoties uz LNB statistikas datiem)

Refleksijās par šo posmu nereti novērojama diskursīva distancēšanās no “mazāk vērtīgajām” literatūras formām un strikta nošķiruma (*distinction*) konstruēšana starp “mazāk vērtīgās” jeb “komerciālās” un “vērtīgās” jeb “tīrās”^{iv} literatūras izdošanas un patērēšanas praksēm. Šī diskursa ietvaros atklājas konkurence starp ekonomiski dominētajiem, bet simboliski dominējošajiem “tīrās literatūras” izdevējiem un ekonomiski dominējošajiem, bet simboliski dominētajiem “komerciālajiem” izdevējiem. Caur viena un tā paša nošķiruma konstruēšanu, piešķirot kategorijām dažādas nozīmes, vieni diskursīvi cenšas leģitimizēt pastāvošās varas attiecību struktūras apstākļos, kur tās ir apdraudētas, bet citi – tās izmainīt, izmantojot apstākļu maiņas momentu. Papildu nošķirums diskursīvi tiek konstruēts starp “nopietniem” jeb “īstiem” izdevējiem (gan populārajiem, gan ierobežotā patēriņa literatūras) un autorizdevējiem (t.sk. publiskās pārvaldes institūcijām, NVO u.c.), kas tiek diskursīvi marginalizēti no dominējošo izdevēju puses, kuri tādējādi cenšas nostiprināt lauka robežas un savas pozīcijas tajā, uzsverot savu “profesionāļa” statusu un darba kvalitāti.

Aizsākušās vēl pirms ekonomiskās krīzes, lauka robežas un varas attiecības tālāk saviļņoja un joprojām turpina izaicināt ilgstošākas transformācijas, ko dēvē par ceturto industriālo revolūciju – digitālā tehnoloģiskā attīstība. Izdevēju naratīvos to raksturo tādi motīvi kā nepieciešamība sacensties par katru lasītāju, jauniešu nelasīšanas problēma un kopumā sarūkošais lasītāju skaits, to cēloņus bieži saistot ar jauno informācijas tehnoloģiju lietošanas praksēm. Tādēļ grāmatās digitālos formātos nereti tiek saredzēts risinājums izdevēju statusa atjaunošanai un nostiprināšanai, saredzot tajās iespēju “atgriezt jauniešus pie lasīšanas”. Taču tajā pašā laikā kultūras produkti digitālos formātos ir grūti tverami un izsekojami, kā dēļ trūkst datu, kas šādu potenciālo efektu apstiprinātu. Tas liek izdevējiem īpaši mazo valodu reģionos izvairīties no digitālajiem formātiem, baidoties no tālāka statusa apdraudējuma, kas varētu rasties līdz ar papildu ierobežojumiem produkta patērēšanai – piemēram, specifiska digitālā formāta lietojumu – tirgum vēl vairāk sašaurinoties. Tāpat digitālais formāts ir potenciāls apdraudējums, jo tas ir nemateriāls, gaistošs, grūti izsekojams, viegli pavairojams un izplatāms, kas padara digitālu objektu ražošanu, reprodukciju, patēriņu un apmaiņu grūti pārvaldāmu. Šie aspekti var būt pietiekams pamats gan konkrētu izdevēju, gan profesijas leģitimitātes apšaubīšanai kopumā. Tieši tāpēc tieši dominējošās pozīcijās esoši izdevēji nereti ir tie, kuri diskursīvi viskaļāk apšaubā alternatīvu prakšu, vērtību un priekšstatu piedāvājumus, kas apdraud viņu statusu kā “vārtu sargiem” starp autoriem un lasītājiem. Dominējošajiem ir vairāk, ko zaudēt, liekot likmes uz eksperimentālākiem darbības virzieniem. Taču tajā pašā laikā arī šie izdevēji izjūt nepieciešamību uzlabot konkurētspēju apstākļos, kur “ikviens var būt izdevējs”.

Literatūras eksporta idejas popularizēšana ir kļuvusi par izplatītu “vārtu sarga” statusa nosargāšanas mēģinājuma paņēmienu, izdevējiem solot darboties kā starpniekiem starp “lokālo” un “globālo”, “mums” un “viņiem”. Šī ideja reprezentē spiedienu labāk pozicionēt sevi starpnacionālo un transnacionālo ģeopolitisko un ekonomisko attiecību tīklā, ko izjūt ne vien izdevēji, bet arī publiskā pārvalde, konceptuāli ideju atbalstot. Tomēr veiksmīgai sevis pozicionēšanai starpnacionālā vai transnacionālā izdevējdarbības laukā nepieciešams gan ievērojams kapitāla apjoms, gan spēja pielāgoties jaunajiem spēles noteikumiem, kas var būt grūts vai pat nepanesams process. Latvijas grāmatu izdevēji, piemēram, saskārušies ar grūtībām attaisnot plašāko lauku aģentu ekspektācijas autoriem kļūt par brendiem, aktīvi iesaistoties mārketinga aktivitātēs un kļūstot par “produkta seju”, kas ir būtiski autortiesību un “vārtu sarga” statusa krīzes apstākļos, jo, ja autors, kas parasti ir vismaz tiesību līdzīpašnieks, ir “seja”, ir grūtāk apšaubīt tiesības un pienākumus. Tāpat, ja autors ir “seja” un publiska persona, viņa darbi kļūst šķietami personiskāki, veidojoties moralitātes attiecībām, kuru uzdevums ir motivēt “atbalstīt autoru” caur finansējuma virzību. Neattaisnojot šīs un tām līdzīgas ekspektācijas, izdevēju pozicionēšanās laukā kļūst apgrūtinātāka. Taču, pat neatkarīgi no ieguldītā kapitāla un (ie)spējām pielāgoties jauniem spēles noteikumiem, tik un tā saglabājas iespēja, ka no integrācijas plašākā tirgū pamatā iegūs esošie dominējošie spēlētāji, kuri ir laukā pieredzējušāki un labāk aprīkoti tajā veiksmīgi funkcionēt, brīdina Kreigs Kalhūns (*Craig Calhoun*)^v.

Sociālo transformāciju brīžos ar izdevējdarbību saistītās vērtību un nozīmju sistēmas var pielāgoties jaunajiem apstākļiem, ja aģentam ir pieejams kaut minimāls ekonomiskās un sociālās drošības līmenis. Tādēļ daļai izdevēju un citu aģentu ir lielāka iespēja būt ieguvējiem no pārmaiņu procesiem, nekā citiem. Tomēr pārmaiņas jebkurā gadījumā satricina priekšstatus par lietu kārtību un, saskaroties ar tām, daļai aģentu var trūkt resursu to pārvarēšanai, proti, viņi var tā arī nespēt aptvert un izvērtēt apstākļus un īstenot tajos sociālo reprodukciju, galu galā zaudējot savas pozīcijas laukā vai pat pilnībā tiekot izstumti no tā.

*SAĪSINĀTA VERSIJA. NEPĀRPUBLICĒT, NECITĒT UN NEATSUKTIES BEZ AUTORU ATĻAUJAS!

Noslēgumā, raugoties uz grāmatu izdevējdarbības lauku Latvijā šobrīd, secinām, ka to raksturo nestabilitātes un nedrošības sajūta, ko rada saskare ar starpnacionāliem un transnacionāliem grāmatu laukiem un citādajiem spēles noteikumiem tajos, kas potenciāli var kārtējo reizi satricināt lokālo grāmatu lauku un spēlētāju pozīciju tajā. Taču vienlaikus daļa aģentu šajā nestabilitātē saskata potenciālu savas pozīcijas uzlabošanai un “pāriešanai jaunā spēles līmenī”, ko nodrošinātu tirgus paplašināšana.

ⁱ Butler, J., 2004. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London: Verso.

ⁱⁱ Centrālā statistikas pārvalde, 2016. *Latvijas 2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti*. <Pieejams tiešsaistē: <https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/tautas-skaitisana/meklet-tema/183-latvijas-2011-gada-tautas-skaitisana>> (skatīts 2019.gada 13. novembrī).

ⁱⁱⁱ Abizadeh, A., 2004. Historical Truth, National Myth and Liberal Democracy: On the Coherence of Liberal Nationalism. *The Journal of Political Philosophy*, 12(3): 291-313.

^{iv} Bourdieu, P., 1993. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. New York: Columbia University Press: 192-215.

^v Calhoun, C., 2006. Pierre Bourdieu and Social Transformation: Lessons from Algeria. *Development and Change*, 37(6): 1403-1415.